

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОХОРОНА ҐРУНТОВИХ РЕСУРСІВ

Роздержавлення земельного фонду України, зміна форм власності, приватизація сільськогосподарських угідь (понад дві третини їх площі), формування нових організаційно-правових структур стали основним змістом перетворень в аграрному секторі України останніми роками. За цей період характер використання земельного фонду та формування агроландшафтів за своєю структурою є екологічно незбалансованим. Співвідношення, які склалися між сільськогосподарськими та лісовими угіддями, з одного боку, і між ріллею та іншими видами сільгоспугідь, з другого, не можна вважати доцільними й науково обґрунтованими, особливо з екологічної точки зору. На жаль, це негативно позначилося й на родючості ґрунтів. Різко зменшено внесення до ґрунту органічних і мінеральних добрив, хімічних меліорантів. У результаті ґрунти втратили значну частину гумусу, найродючіші у світі чорноземи перетворились у ґрунти з середнім (за даними агрохімічної служби) рівнем родючості. Тільки з 1965 по 1990 рр. до певної міри вдалося призупинити темпи погіршення родючості ґрунтів. Врожаї останніх років — результат вичерпування майже винятково природної родючості, збіднення потенційної її частини.

За результатами останнього агрохімічного обстеження

Ґрунти України характеризуються в основному середнім (2-3%) і підвищеним (3-4%) вмістом гумусу. Їх площа становить 16,4 млн га (66,1% від обстеженої). З низьким і дуже низьким вмістом гумусу ґрунти піщаного і супіщаного гранулометричного складу, які розповсюджені переважно в зоні Полісся. Особливо їх багато в Волинській (87%), Житомирській (61,4%), Чернігівській (47,1%) і Рівненській (44,9%) областях. Великі площі з низьким вмістом гумусу також у Львівській, Чернівецькій, Донецькій, Закарпатській та Київській областях. Ці ґрунти в першу чергу потребують поліпшення гумусового стану шляхом застосування органічних добрив і меліорантів та збільшення посівних площ багаторічних трав.

Згідно з матеріалами агрохімічного обстеження ґрунтів майже 8,8 млн га орних земель мають кислу реакцію ґрунтового середовища (табл. 1). Ці ґрунти потребують систематичного вапнування.

Таблиця 1

АГРОХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ҐРУНТІВ ЗА СТУПЕНЕМ КИСЛОТНОСТІ

Показники		Зони			Україна
		Полісся	Лісостеп	Степ	
Обстежена площа,	тис. га	4029,8	7850,9	9786,4	21667,1
Площі ґрунтів за ступенем кислотності					
дуже сильнокислі:	тис.га	46,15	2,18	213,7	262,0
	%	1,1	0,03	2,2	1,2
сильно кислі:	тис.га	143,48	32,24	204,4	380,08
	%	3,7	0,4	2,1	1,7
середньокислі:	тис.га	424,99	307,65	433,1	1165,8
	%	10,5	3,9	4,4	5,4
слабокислі:	тис.га	814,78	1436,4	303,4	2554,6
	%	20,2	18,3	3,1	11,8
всього кислих:	тис.га	1429,4	1778,5	1154,6	4362,5
	%	35,5	22,6	11,8	20,1
близькі до нейтральних:	тис.га	915,47	2803,1	1485,2	5203,77
	%	22,7	35,7	15,2	24,0
нейтральні:	тис.га	1263,3	2538,4	5796,3	9598,0
	%	31,3	32,3	59,2	44,3

За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського»

ЕРОЗІЯ ҐРУНТІВ — НАЙБІЛЬША ЗАГРОЗА

На сьогодні більше 30% сільськогосподарських угідь піддані ерозії, в обробітку знаходиться близько 16% деградованих і малопродуктивних земель, майже половина — має низький і середній вміст фосфору (табл. 2).

Найбільшу загрозу за наслідками має водна та вітрова ерозія ґрунтів, що є найбільш серйозним фактором зниження продуктивності ґрунтів. Це обумовлено, насамперед, характером сільськогосподарського використання земель, при якому створюються умови для інтенсивного розвитку ерозійних процесів. Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн га, в тому числі 10,6 млн га орних земель. У складі еродованих земель обліковується 4,5 млн га з середньо- та сильно-змитими ґрунтами. Особливе занепокоєння викликають масштаби та інтенсивність цих процесів на чорноземних та близьких до них за родючістю ґрунтах.

У різних регіонах України спостерігаються відмінності у розподілі орних земель за крутизною схилів. Переважаючими є схили до 3°, яких налічується 88,5% від загальної площі ріллі. Найбільш небезпечні для використання орні схили з крутизною більше 3°, вони становлять 11,5%, а в деяких регіонах до 20%, що свідчить про значні потенційні можливості розвитку деградаційних процесів.

Таблиця 2

ЯКІСНИЙ СТАН РОДУЧОСТІ ҐРУНТІВ УКРАЇНИ

	Степ	Лісостеп	Полісся	Україна
Втрати гумусу:				
% до 1882 р.	22,1	24,6	22,0	23,6
сучасні темпи, т/га в рік	0,55	0,65	0,75	0,65
Ґрунти з низьким і середнім вмістом поживних речовин*:				
P ₂ O ₅	52,7	56,5	44,5	52,8
K ₂ O	21,2	33,3	60,9	31,2
Ґрунти з рН <5.5, %*	1,9	18,7	45,1	16,1
Ґрунти, піддані ерозії, %*:				
водній	41,5	22,7	10,4	28,9
вітровій	7,4	1,2	0,8	4,0
Засолені ґрунти, %*	5,2	4,0	1,7	4,1
Солонцюваті ґрунти, %*	8,6	3,6	0,1	5,4
Деградовані і малопродуктивні ґрунти, %**	17,9	11,7	18,5	15,7
Перезволожені й заболочені ґрунти, %*	4,2	6,8	25,4	8,9

* до площі сільгоспугідь ** до площі ріллі
За даними Держкомзему України (нині Держземагентства)

Аналіз еродованості орних земель України по областях свідчить, що найбільш залученими в ерозійні процеси є орні землі Донецької, Запорізької областей, де ступінь еродованості земель понад 50%. За кількістю еродованих земель виділяються також Кіровоградська (48%), Луганська (66%), Миколаївська (47%), Одеська (46%) області.

ОБСЯГИ ВНЕСЕННЯ ДОБРИВ — НАДЗВИЧАЙНО НИЗЬКІ

У структурі Міністерства аграрної політики та продовольства України діє система «Центр-держродючість», яка об'єднує 25 державних проектно-технологічних центрів охорони родючості ґрунтів АР Крим та областей. Основна її діяльність — проведення моніторингу родючості ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, тобто спостереження за зміною показників якісного стану ґрунтів у результаті господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення.

Без врахування матеріалів агрохімічної паспортизації земель неможливо вирішувати такі питання, як раціональне використання добрив, визначення площ, що підлягають вапнуванню або гіпсуванню, потребу у хімічних меліорантах, планування заходів щодо підвищення родючості ґрунтів та підвищення врожайності сільськогосподарських культур тощо.

Стійкість показників родючості ґрунтів у природних умовах повністю залежить від рівноваги між надходженнями та втратами елементів живлення. Тому для контролю за станом родючості ґрунтів прийнято використовувати балансовий метод розрахунку поживних речовин та гумусу. У землеробстві України, починаючи з 90-х років минулого століття, прискореними темпами почав формуватися від'ємний баланс поживних речовин.

До 1990 року надходження поживних речовин у ґрунт перевищували втрати (винос урожаєм сільськогосподарських культур). На той час сільськогосподарські товаровиробники вносили понад 140 кг/га поживних речовин мінеральних добрив та понад 9,0 т/га органічних добрив. Баланс поживних речовин у 1976-1990 роках був позитивний.

Починаючи з 1990 року, обсяги внесення мінеральних та органічних добрив різко скоротилися. Якщо у 1990 році на гектар посівної площі в поживних речовинах вносили 141 кг мінеральних добрив, то у 2000 році було внесено лише 13 кг, а у 2010 — 58 кг на гектар, тобто після 2000 року йде підвищення обсягів внесення мінеральних добрив (рис. 1).

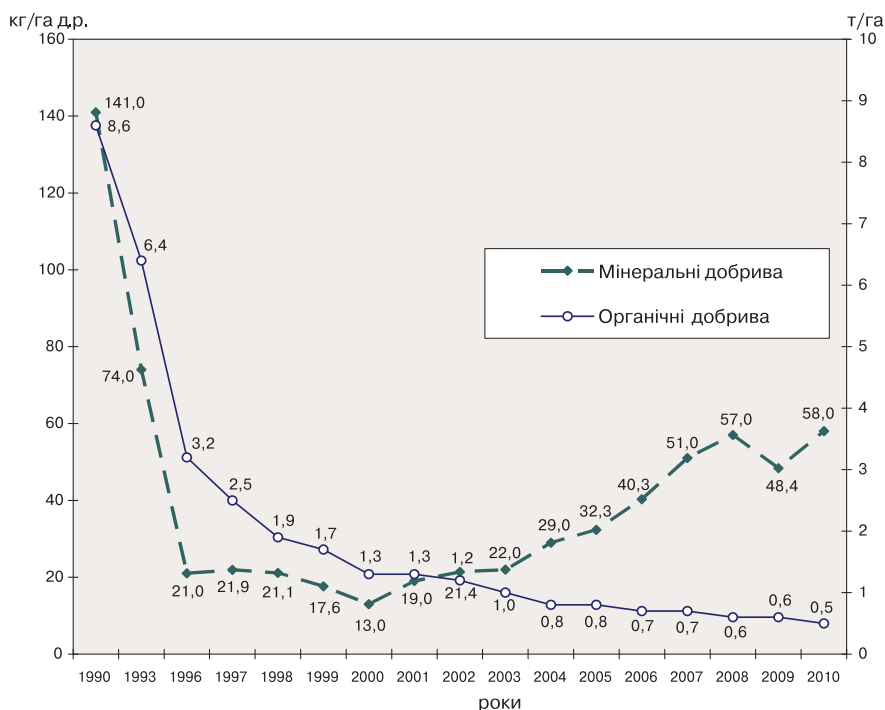
Як видно з рисунку 1, внесення органічних добрив на 1 га має тенденцію до зниження — з 8,6 тонн у 1990 році до 0,5 тонн у 2010 році.

За розрахунками Центрдержродючості баланс гумусу в ґрунтах України протягом останніх 10 років був гостродефіцитним і коливався в межах мінус 0,4 — мінус 0,8 т/га. Основною причиною є надзвичайно низькі обсяги внесення добрив. Результати агрохімічної паспортизації свідчать, що кожні 5 років між турами обстеження відмічається зменшення вмісту гумусу в орних ґрунтах і спостерігається падіння вмісту рухомих сполук фосфору та калію. Від'ємний показник балансу відмічено за азотом, фосфором і калієм, винос яких сільськогосподарськими культурами найбільший. В останні роки компенсується надходженням лише 30-40 % поживних речовин від загальних втрат.

За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського» у таблиці 3 наведено оптимальні дози внесення азоту, фосфору і калію на основних типах ґрунтів України, які забезпечують найбільші прирости врожаю зернових культур.

Як видно з таблиці, внесенням мінеральних добрив в оптима-

Рис. 1
ВНЕСЕННЯ МІНЕРАЛЬНИХ ТА ОРГАНІЧНИХ ДОБРИВ ПІД ПОСІВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

Таблиця 3
НОРМАТИВИ ПРИРОСТУ ВРОЖАЮ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР (БЕЗ КУКУРУДЗИ) ВІД МІНЕРАЛЬНИХ ДОБРИВ НА ОСНОВНИХ ТИПАХ ҐРУНТІВ УКРАЇНИ

Тип ґрунту	Природна урожайність зернових культур (без кукурудзи)	Доза мінеральних добрив, кг/га поживних речовин	Приріст урожаю зерна від добрив, ц/га	Прогнозний урожай від родючості ґрунту та мінеральних добрив, ц/га
Дерново-підзолисті та дернові неоглеєні супіщані	16,6	N ₈₀ P ₁₀ K ₅₀	16,5	33,1
Дерново-підзолисті і підзолисто-дернові глейові супіщані	15,9	N ₈₀ P ₁₀ K ₅₀	15,1	31,0
Ясно-сірі і сірі лісові супіщані	19,6	N ₇₀ P ₁₀ K ₄₀	12,3	31,9
Темно-сірі опідзолені середньосуглинкові	27,9	N ₇₀ P ₁₀ K ₄₀	7,3	35,2
Чорноземи опідзолені важкосуглинкові	30,7	N ₇₀ P ₁₀ K ₄₀	6,6	37,3
Чорноземи типові малогумусні середньосуглинкові	33,4	N ₆₀ P ₁₅ K ₂₅	6,2	39,6
Чорноземи типові середньогумусні важкосуглинкові	34,7	N ₆₀ P ₁₅ K ₂₅	5,6	40,3
Чорноземи звичайні важкосуглинкові	31,6	N ₆₀ P ₁₅ K ₀	5,6	37,2
Чорноземи південні важкосуглинкові	30,7	N ₆₀ P ₁₅ K ₀	4,7	35,4
Темно-каштанові солонцюваті легкоглинисті	31,2	N ₅₀ P ₁₀ K ₀	3,0	34,2
Лучні середньосуглинкові	28,7	N ₅₀ P ₁₀ K ₀	3,3	32,0

льних дозах $N_{80}P_{10}K_{50}$ найбільші прирости врожаю зернових культур забезпечуються на дерново-підзолистих ґрунтах Полісся. На сірих лісових та темно-сірих опідзолених (більш родючих ґрунтах) приріст урожаю знижується до 12,3-7,3 ц/га. На чорноземах це зниження ще більш відчутне, але прирости врожаю залишаються на достатньо високому рівні (6,6-4,7 ц/га). Низька ефективність мінеральних добрив на темно-каштанових солонцюватих ґрунтах та на лучних ґрунтах з високою природною родючістю. Прогнозований урожай, який можна отримати за рахунок природної родючості ґрунтів із застосуванням мінеральних добрив в оптимальних дозах, знаходиться у межах 31,0-40,3 ц/га і зростає від дерново-підзолистих ґрунтів Полісся до чорноземів.

Для охорони природних ресурсів, підтримання на високому рівні родючості ґрунтів, збереження довкілля у сприятливому для здоров'я людини стані необхідно проводити такі заходи:

- впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території;
- оптимізація структури посівних площ та дотримання науково-обґрунтованих сівозмін;
- використання протиерозійних організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних заходів, гідротехнічних споруд;
- проведення агрохімічного обстеження ґрунтів з метою контролю показників їх родючості;
- рекультивация порушених та консервація малопродуктивних деградованих земель;
- досягнення бездефіцитного балансу поживних речовин у доступній для сільськогосподарських культур формі;
- здійснення консервації сільськогосподарських угідь з сильно змитими та дефльованими ґрунтами на схилах крутизною понад 5-7 градусів;

■ вапнування кислих та гіпсування засоленних ґрунтів.

З метою недопущення погіршення екологічного стану ґрунтів та якості сільськогосподарської продукції необхідно забезпечувати раціональне використання хімічних засобів захисту рослин.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ҐРУНТІВ

Правове регулювання у сфері використання ґрунтів та охорони їх родючості здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», «Про землеустрій», «Про державний земельний кадастр» та інших нормативно-правових актів.

Державна політика у сфері використання ґрунтів та охорони їх родючості спрямована на забезпечення державного регулювання та управління у цій сфері, визначення режиму використання особливо цінних ґрунтів, проведення моніторингу та обліку родючості ґрунтів, їх відтворення, забезпечення раціонального використання ґрунтів, збереження їх стану, якості та родючості, захисту ґрунтів від негативних природних та антропогенних впливів.

Законом України від 21 вересня 2000 року № 1989-III затверджена «Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», яка розроблена в контексті вимог щодо вдосконалення та розвитку екологічного законодавства України, а також відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття щодо формування Всеєвропейської еко-

логічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи.

Важливе значення має вдосконалення нормативно-правової бази у сфері збереження, розширення, відтворення та охорони єдиної системи територій з природним станом ландшафту та інших природних комплексів і унікальних територій, створення на їх основі природних об'єктів, які підлягають особливій охороні, що сприяє зменшенню, запобіганню та ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності людей на навколишнє природне середовище, збереженню природних ресурсів, генетичного фонду живої природи.

ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ...

Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів. Багатство природних ландшафтів є надбанням українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України у питаннях охорони та відтворення земельних ресурсів.

У таблиці 4 наведено прогнозні площі захисних лісових насаджень, полезахисних лісових смуг, деградованих та забруднених земель під залуження, консервацію, залісення, які будуть введені до 2015 року згідно з Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки.

За прогнозними даними екологічної мережі на 2015 рік площу сіножатей і пасовищ передбачається збільшити до 9536,6 тис. га (з 12,8% у 2000 р. до 15,8% у 2015 р. від загальної площі країни). Зараз їх налічується 7892,8 тис. га. Площу лісів та лісовкритих площ довести до 10955,7 тис. га (з 17,2% у 2000 р. до 18,2% у 2015 р. від загальної площі). На 1.01.2011 р. площа лісів становить 10601,1 тис. га.

ВЧЕНІ ПРОПОНУЮТЬ

На думку відомого вченого, академіка НААН України, В.В. Медведєва, одночасно з уже розробленими законами «Про охорону земель» і «Про державний контроль за використанням та охороною земель» потребує розробки закон про виведення деградованих і малопродуктивних земель з орних земель і їх консервація. Для реалізації земле- і ґрунтоохоронних законів, зокрема, Земельного кодексу України, необхідно задіяти комплекс нормативів і виконавчих механізмів: нормативи оптимального співвідношення земельних угідь; нормативи якісного стану ґрунтів; нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів; нормативи деградації земель і ґрунтів.

Крім окреслених напрямів розв'язання законодавчих проблем ґрунтів, на думку вченого, потрібні заходи для підсилення ґрунтоохоронного спрямування законів, що регулюють правовий режим орендованих земель. Цей вид землекористування за час дії земельної реформи набув значного поширення, а тому закон про оренду потребує доповнення передусім ґрунтоохоронних зобов'язань з боку орендаря і дієвих механізмів їх перевірки.

Те саме стосується і врахування родючості ґрунтів у правовому регулюванні земельних трансформацій, пов'язаних зі зміною власника (купівля-продаж), використанням земель як застави, у кре-

Таблиця 4

ПРОГНОЗНІ СКЛАДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ

Адміністративно-територіальні одиниці	Площа, тис. гектарів				
	Захисні лісові насадження	Полезахисні лісові смуги	Деградовані та радіоактивно забруднені землі під залуження	Деградовані та забруднені землі, що передбачаються для консервації	у тому числі ті, на яких передбачається заліснення
АР Крим	9,66	5,6	30,5	31,9	1,4
Вінницька	18,20	9,7	38,6	42,6	4,0
Волинська	34,95	1,53	53,7	75,0	21,3
Дніпропетровська	109,62	17,88	261,0	347,4	86,4
Донецька	36,83	10,45	51,6	66,4	14,8
Житомирська	90,55	0,7	3,2	79,2	76,0
Закарпатська	1,17	0,23	14,9	15,1	0,2
Запорізька	33,78	16,6	248,4	256,0	7,6
Івано-Франківська	7,89	0,68	10,9	14,8	3,9
Київська	45,67	2,76	46,3	84,3	38,0
Кіровоградська	39,88	4,8	44,0	69,7	25,7
Луганська	27,49	5,4	226,3	231,2	4,9
Львівська	7,15	0,28	29,4	29,4	—
Миколаївська	72,28	20,8	72,8	87,8	15,0
Одеська	66,62	22,77	17,9	37,2	19,3
Полтавська	105,55	9,02	168,5	267,6	99,1
Рівненська	68,30	1,7	72,7	124,2	51,5
Сумська	6,54	2,26	54,9	58,2	3,3
Тернопільська	11,11	0,5	63,7	63,7	—
Харківська	40,21	12,86	26,8	57,1	30,3
Херсонська	16,48	20,42	25,8	33,25	7,45
Хмельницька	10,05	0,86	60,5	63,5	3,0
Черкаська	44,52	5,97	48,2	80,8	32,6
Чернігівська	40,03	0,42	60,7	89,7	29,0
Чернівецька	2,66	0,02	31,9	32,2	0,31
Україна	947,20	174,2	1763,2	2339,2	575,1

дитно-фінансовій політиці, визначенні пільгового податкового режиму й особливо в практиці використання Закону «Податковий кодекс України» (розділ XIII. Плата за землю). Останній Закон слід розглядати як головне джерело формування фінансових ресурсів для здійснення заходів з охорони ґрунтів; звернути увагу на деякі положення закону, що застаріли й потребують зміни, наприклад, занижені ставки земельного податку; 0,1% — для ріллі, сіножатей та пасовищ; 0,03% — для багаторічних насаджень від грошової оцінки.

Вченим також пропонується переглянути принцип розподілу коштів, що надійшли від сплати земельного податку. Зокрема, було б доцільно, скоротити з 30 до 10% частину коштів, що централізуються на спеціальному бюджетному рахунку Державного агентства земельних ресурсів України і, навпаки, збільшити з 60 до 80% частину податків, що перераховують на бюджетні рахунки сільської, селищної і міської рад, на території яких розміщені земельні ділянки, що потребують охорони.

Ніна СОЛОВ'ЯНЕНКО

Київ